

ČASOVÉ A PROSTOROVÉ PROMĚNY VZORCŮ ÚROVNĚ A STRUKTURY PLODNOSTI V OKRESECH ČESKA PO ROCE 1991

Martin Novák

Abstrakt

Po roce 1989 se v Česku začaly rapidně transformovat do té doby relativně stabilní vzorce demografické reprodukce. Tyto změny vzorců reprodukčního chování jsou často v odborné literatuře nazývány jako druhý demografický přechod. Začínají se oslabovat rodinné funkce a naopak se projevují odlišné hodnotové priority každého jedince a zvyšuje se individualismus. Cílem následujícího článku je přiblížit časové a prostorové proměny úrovně a struktury plodnosti v jednotlivých okresech Česka. Zejména zde bude nastíněn vývoj územní diference a důraz bude kladen také na stanovení tzv. inovačních okresů, neboli těch okresů, ve kterých dochází k přeměně vzorců plodnosti nejdříve. Základním předpokladem práce je aplikace konceptu druhého demografického přechodu na změny v reprodukčním chování obyvatelstva v okresech Česka. Analýze byly podrobeny celkem tři ukazatele, úhrnná plodnost, průměrný věk při narození prvního dítěte a podíl živě narozených dětí mimo manželství, které nejlépe charakterizují změny v úrovni a struktuře plodnosti v okresech Česka po roce 1989.

Klíčová slova: Regionální vývoj, úhrnná plodnost, průměrný věk při narození prvního dítěte, podíl dětí narozených mimo manželství, proces geografické difúze

Vymezení tématu

Reprodukce obyvatelstva v Česku se po změně politického uspořádání výrazně změnila. Transformační období 90. let. 20. století s sebou nepřináší jen ekonomické, sociální a kulturní změny, ale také proměny do té doby relativně stabilních vzorců demografické reprodukce. Tyto nastalé změny jsou obecně v odborné demografické literatuře nazývány jako druhý demografický přechod.

Projevy druhého demografického přechodu v Česku a analýzou změn intenzity a struktury jednotlivých procesů se zabývalo již několik autorů. Cílem tohoto příspěvku však je se na tyto změny podívat z jiného úhlu pohledu. Nebude zde popsán jen vývoj

reprodukčního chování na úrovni celého Česka, ale mj. je důležité znát mechanismy proměn v nižších územních jednotkách. Cílem následujícího článku je přiblížit časové a prostorové proměny vzorců plodnosti na úrovni jednotlivých okresů Česka. Zejména zde bude nastíněn vývoj územní diferenciaci a důraz bude kladen také na stanovení tzv. inovačních okresů, neboli těch okresů, ve kterých dochází ke změně intenzity a struktury plodnosti nejdříve.

Základní rámec článku tvoří celkem tři výzkumné otázky, které vycházejí z dostupné odborné literatury. První stanovená hypotéza předpokládá diferenciaci mezi tzv. „městskými okresy“ a ostatními okresy, kde nabízené možnosti seberealizace, vyšší vzdělanost a ekonomická vyspělost, může z pohledu demografické reprodukce poukazovat na odlišný demografický vývoj. Lze se tedy domnívat, že ekonomicky vyspělejší okresy budou právě těmi, které můžeme označit jako inovační.

Druhá stanovená hypotéza vychází z historických a kulturních vzorců reprodukčního chování, kdy se domníváme, že např. sociální skladba obyvatelstva, podíl věřících obyvatel, dopady transformace a v neposlední řadě také „tradiční“ chování mohou způsobovat diferenciaci v reprodukčním chování mezi okresy v podkrušnohorské oblasti a okresy na jihovýchodě Česka (tzv. gradient severozápad vs. jihovýchod).

Poslední výzkumná otázka se týká teorie prostorového šíření inovačního chování. Předpokládáme, že na počátku analyzovaného období, tj. počátkem 90. let minulého století, dochází během přeměny zavedených vzorců reprodukčního chování obyvatelstva k selektivním tendencím a ke zvyšování diferenciaci mezi okresy Česka. Rozdíly mezi okresy se tedy budou na počátku 90. let zvyšovat a poté bude docházet k opětovné homogenizaci reprodukčního chování.

Vzhledem k dostupnosti dat byl jako počátek analyzovaného období zvolen rok 1991 a jako základní územní jednotka byly stanoveny okresy Česka.

1 Teoretická východiska studia prostorové difuze změn úrovně a struktury plodnosti

Porodnost je bezesporu jedním z nejdůležitějších demografických procesů podmiňující reprodukci obyvatelstva. Při pohledu na dlouhodobý historický vývoj úrovně úhrnné plodnosti lze spatřit několik demografických vln, které ať už pozitivně či negativně ovlivnily kolísání počtu živě narozených dětí.

Rok 1992 je přelomovým rokem, neboli rokem, kdy dochází k rapidnímu a dlouhodobému poklesu úhrnné plodnosti (Rychtaříková, 1996). Své historické minimum

zaznamenává úhrnná plodnost v roce 1999, kdy se v průměru živě narodilo 1,13 dítěte na jednu ženu v reprodukčním věku.

Změny, ke kterým v Česku v 90. letech dochází, bývají srovnávány se změnami v demografickém chování započatými v 60. letech 20. století v zemích Severní a Západní Evropy. Autoři Dirk J. Van de Kaa a Ron Lesthaeghe příšliv roce 1986 s konceptem, který vysvětluje a popisuje proměny reprodukčního přesněji řečeno prokreačního chování¹. Podle jejich názoru byly tyto změny natolik kvalitativně odlišné od předchozích trendů a vzorců, že lze hovořit o nové, druhé demografické tranzici. Názory odborné demografické veřejnosti na situaci v Česku v 90. letech se však liší. Rabušic (1996, 2001) se domnívá, že změny v reprodukčním chování jsou analogií změn ve vyspělé západní Evropě v 60. letech a tedy, že lze v Česku hovořit o druhém demografickém přechodu. Naopak někteří autoři se domnívají, že za změnami reprodukčního chování v Česku v 90. letech stály negativní dopady transformace socialistického hospodářství na tržní ekonomiku (Rychtaříková, 1996). Rychtaříková (tamtéž) také dodává, že změny, které proběhly v 60. letech v západní Evropě a v 90. letech v Česku nelze jednoznačně srovnávat, neboť vyspělé země západní Evropy nebyly postihnuty ekonomickou transformací, jako právě obyvatelstvo v Česku. Podle Rychtaříkové (2010) nepřálo demografické reprodukci politické a ekonomické prostředí. Dokladem toho je i rozdíl v životní úrovni mezi bezdětnými a rodinami s dětmi, který průměrně narůstá. Obecně se lze však domnívat, že koncept druhého demografického přechodu poskytuje vhodný rámec pro pochopení změn, ke kterým v Česku po roce 1989 dochází (Sobotka et. al. 2001, 2003).

Prvním teoretickým východiskem, na základě kterého bude probíhat následující analýza časového a prostorového průběhu změn prokreačního chování obyvatelstva v Česku, bude aplikace konceptu druhého demografického přechodu na změnu reprodukčního chování v jednotlivých okresech Česka. Předpokladem tedy je, že v okresech Česka dochází k analogickým proměnám reprodukčních vzorců chování, jak byly obecně popsány v konceptu druhého demografického přechodu.

Druhým teoretickým předpokladem, který by měl poskytnout objasnění prostorového průběhu změn, je teorie prostorové difuze popisující proces šíření daného jevu v prostoru. Tímto tématem se ve svých pracích zabývali zejména Hampl (1998, 2010), Gardavský–Hampl (1982) a Vlček (1979). Prostorovým šířením změn demografického chování se v české demografii věnoval především Vlček (1979), který zkoumal prostorový

¹ Koncept druhého demografického přechodu nepopisuje změny v úmrtnosti a migraci, proto hovoříme o prokreačním chování.

průběh demografické revoluce v soudních okresech českých zemí mezi roky 1860–1930. Výsledkem jeho analýzy bylo nalezení středisek, ve kterých se změny v demografické reprodukci projevují nejdříve. Region Liberecka byl označen jako oblast, kde demografická revoluce započala a odtud se šířila dále. Cílem této analýzy je tedy obdobně jako v práci Vlčka (1979) stanovit okres či okresy, kde se změny v reprodukčním chování projeví nejdříve.

2 Časové a prostorové proměny vzorců úrovně a struktury plodnosti

V rámci předkládané práce budou postupně analyzovány celkem tři ukazatele charakterizující úroveň a změny ve struktuře plodnosti v jednotlivých okresech Česka. Jsou jimi úhrnná plodnost, průměrný věk matek při narození prvního dítěte a podíl dětí narozených mimo manželství.

Jak již bylo uvedeno výše, úroveň úhrnné plodnosti zaznamenala rapidní pokles až pod úroveň kritické plodnosti 1,3. Tyto změny se však netýkaly jen celkového poklesu úrovně plodnosti, ale zásadně se také proměnila její struktura, a to zejména plodnost podle věku ženy. Charakteristické pro období 90. let 20. století není jen tedy prudký pokles úhrnné plodnosti, ale i odsouvaní narození dítěte do vyššího věku ženy a tím pádem růst průměrného věku žen při narození dítěte. Následná realizace plodnosti ve vyšším věku ženy však již nekompensuje předešlý pokles a maximální odhadovaná kohortní plodnost žen, které jsou nyní v reprodukčním věku dosáhne hodnot výrazně nižších než je hodnota prosté reprodukce (Van de Kaa, 2002). Oslabuje také instituce manželství a důsledkem toho narůstá podíl dětí narozených mimo manželství.

2.1 Úhrnná plodnost

Na přelomu 80. a 90. let 20. století bylo odbornou demografickou veřejností očekáváno, že nastane tzv. sekundární demografická vlna. Do reprodukčního věku se totiž dostala početná generace ze sedmdesátých let a mělo nastat období s vyššími počty uzavřených sňatků a narozených dětí (Fialová–Kučera, 1996). Tento předpoklad se však nepotvrdil, naopak nastalo období s trvale a prudce klesající intenzitou plodnosti. Zlom nastal v roce 2003, kdy se plodnost začala zvyšovat zejména v důsledku odkládání rození dětí v 90. letech.

Úroveň úhrnné plodnosti v jednotlivých okresech Česka je již na počátku analyzovaného období v roce 1991 značně diferencovaná. Rozpětí mezi dvěma krajními hodnotami dosahuje v roce 1991 hodnoty 0,42. Zatímco nejvyšší hodnota úhrnné plodnosti

RELIK 2011; Praha, 5. a 6. 12. 2011

činí 2,05 živě narozeného dítěte na jednu ženu v reprodukčním věku, tak nejnižší jen 1,63. Mezi okresy s nejvyšší zaznamenanou úrovní úhrnné plodnosti patří Český Krumlov, Třebíč a Rychnov nad Kněžnou. Oproti tomu mezi okresy s nejnižší plodností se v roce 1991 zařazuje Kolín, Plzeň-město a Hl. m. Praha (viz tab. 2). S postupem času dochází k poklesu meziokresní diferenciace, která je v rámci zde analyzovaného období na přelomu nového století na nejnižší úrovni. Obrat však nastává od roku 2003, kdy dochází k opětovnému růstu úhrnné plodnosti, který je v některých okresech výraznější a naopak v některých okresech intenzita plodnosti nadále zaznamenává stále velmi nízké hodnoty.

Tab. 1: Ukazatele variability úhrnné plodnosti mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	1,86	1,67	1,28	1,17	1,13	1,15	1,18	1,28	1,44	1,49
Minimum	1,63	1,44	1,13	1,06	1,04	1,01	1,03	1,13	1,16	1,30
Maximum	2,05	1,91	1,48	1,38	1,32	1,31	1,39	1,55	1,69	1,81
Rozpětí	0,42	0,47	0,34	0,32	0,28	0,29	0,36	0,42	0,53	0,51
Směrodatná odchylka	0,092	0,088	0,066	0,067	0,057	0,056	0,065	0,075	0,092	0,091
Variační koeficient	0,049	0,052	0,051	0,056	0,050	0,049	0,055	0,058	0,063	0,060

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Tab. 2: Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní úhrnné plodnosti, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	úp	okres	úp	okres	úp	okres	úp	okres	úp
nejvyšší	Český Krumlov	2,05	Žďár nad Sázavou	1,48	Prachatice	1,32	Teplice	1,39	Praha-západ	1,81
	Třebíč	2,04	Sokolov	1,45	Chrudim	1,31	Ústí nad Labem	1,39	Praha-východ	1,72
	Rychnov	2,03	Svitavy	1,43	Český Krumlov	1,25	Most	1,38	Český Krumlov	1,68
	Chrudim	2,02	Ústí nad Orlicí	1,42	Ústí nad Orlicí	1,24	Mělník	1,38	Louny	1,65
	Bruntál	2,02	Prachatice	1,42	Náchod	1,24	Rychnov	1,36	Ústí nad Labem	1,65
nejnižší	Kolín	1,63	Plzeň-město	1,13	Hl.m. Praha	1,04	Písek	1,06	Hodonín	1,30
	Plzeň-město	1,68	Hl.m. Praha	1,14	Rokycany	1,06	Rokycany	1,10	Zlín	1,35
	Hl.m. Praha	1,68	Pardubice	1,17	Blansko	1,06	Hodonín	1,10	Kroměříž	1,35
	Praha-východ	1,74	Brno-město	1,17	Kladno	1,06	Uherské Hradiště	1,10	Pelhřimov	1,35
	Pardubice	1,76	Olomouc	1,21	Hodonín	1,06	Zlín	1,11	Hl.m. Praha	1,37

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Pokles plodnosti až na svou minimální hodnotu 1,13 v roce 1999 (údaj za celé Česko) proběhl v relativně velmi krátkém čase a zároveň plošně, tzn. na celém území Česka. Při podrobnějším analyzování časového a prostorového průběhu poklesu úhrnné plodnosti lze však spatřit určité regionální odlišnosti, ke kterým v období 90. let 20. století mezi okresy docházelo. Již v roce 1991 se úroveň úhrnné plodnosti ve třech okresech Česka pohybovala v intervalu 1,60–1,69 dítěte na jednu ženu, přičemž ve většině okresů se úhrnná plodnost

pohybovala mezi hodnotami 1,80–1,99 (viz tab. 3). V roce 1991 byla ve dvanácti okresech Česka zaznamenána úroveň úhrnné plodnosti vyšší než dvě živě narozené děti na jednu ženu. Jedná se spíše o pohraniční okresy, které na změnu reprodukčních vzorců z pohledu intenzity plodnosti zatím nijak nereagovaly. Mezi tyto okresy se zařazují okresy z tab. 2 a dále např. Semily, Jeseník a Ústí nad Orlicí. O dva roky později v roce 1993 vidíme, že již žádný okres nezaznamenal hodnotu úhrnné plodnosti, která by přesáhla hranici dvou dětí na jednu ženu. Zřetelný je již fakt poklesu plodnosti ve všech okresech Česka (viz také tab. 3), přičemž za zmínku stojí diference mezi minimální (Hl. m. Praha) a maximální (Svitavy) zaznamenanou hodnotou úhrnné plodnosti, kdy rozdíl mezi těmito krajními hodnotami činil 0,47 a oproti roku 1991 se tento rozdíl nepatrně zvýšil. V dalších letech, počínaje rokem 1995, se počet intervalů, ve kterém se nachází alespoň jeden okres zmenšoval a zároveň klesá počet okresů s vyšší hodnotou úhrnné plodnosti než je průměrná hodnota pro celé Česko. Příčinnou je zejména rychlejší pokles úhrnné plodnosti u okresů, které se v rámci poklesu intenzity plodnosti na počátku 90. let zpožďovaly. Vidíme zde tedy určité konvergenční a difúzní trendy, kdy těmi vůdčími okrese, ve kterých započal pokles plodnosti nejdříve, jsou Hl. m. Praha, Plzeň–město a Brno–město, tedy s výjimkou okresu Ostrava–město všechny tzv. „městské okresy“.

Tab. 3: Rozložení okresů dle hodnot úhrnné plodnosti, vybrané roky

Úhrnná plodnost	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
2,00–2,10	12									
1,90–1,99	24	2								
1,80–1,89	26	4								1
1,70–1,79	12	30								1
1,60–1,69	3	30							6	10
1,50–1,59		10						1	18	28
1,40–1,49		1	6					4	36	27
1,30–1,39			34	5	2	1	6	28	16	10
1,20–1,29			33	28	12	16	24	36		
1,10–1,19			4	39	48	49	44	8	1	
1,00–1,09				5	15	11	3			

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

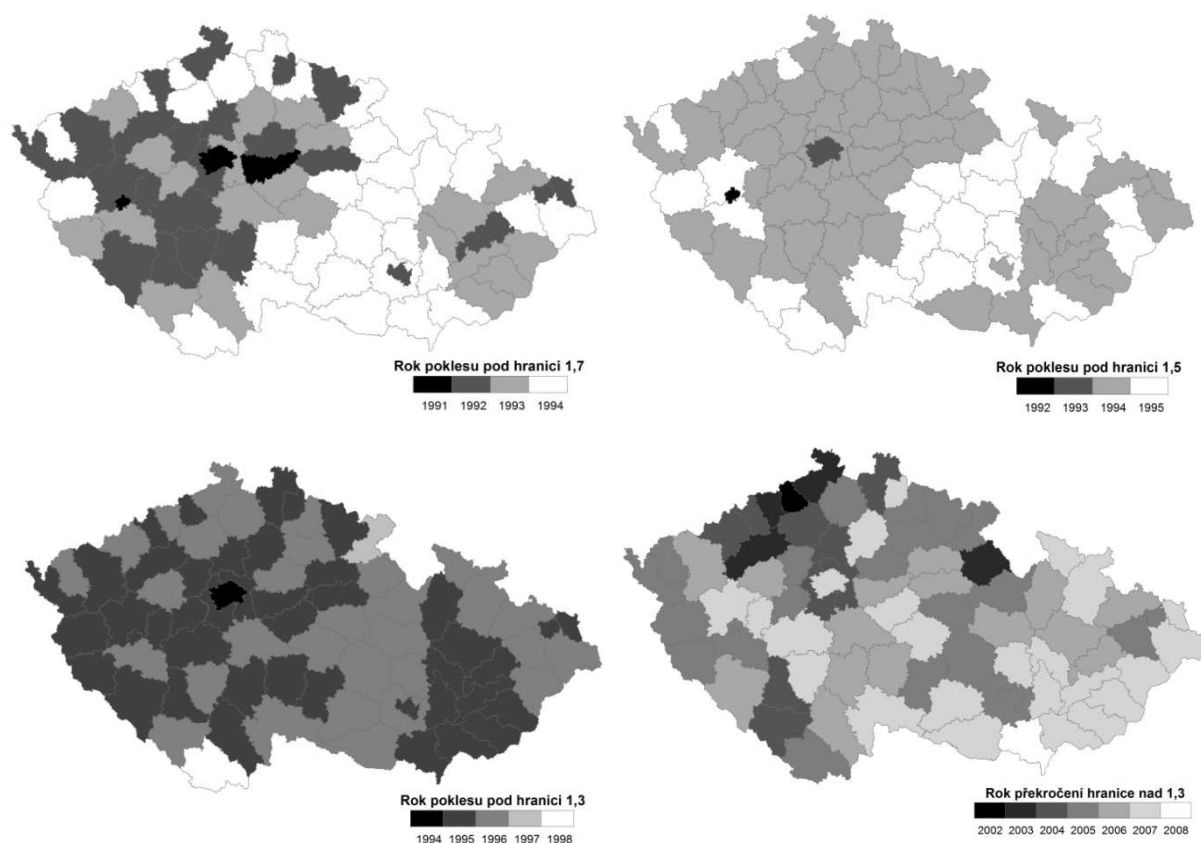
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Vhodným nástrojem k popsání a vizualizaci prostorového a časového průběhu přeměny vzorců reprodukčního chování jsou obr. 1a–d. Tyto ilustrační kartogramy vyjadřují, ve kterém roce v daném okrese dochází k poklesu úhrnné plodnosti pod předem stanovenou hranici (poslední obr. zobrazuje opětovný růst úhrnné plodnosti). Sanou tedy je rozpoznat směr prostorové difúze inovačního reprodukčního chování. Vůdčími okrese, které nejrychleji

přijímaly nové vzorce reprodukčního chování, byly Hl. m. Praha a Plzeň-město (viz obr. 1a). V prvním období se mezi okresy s nejnižší plodností zařadil také Kolín, ale zde pokles v následujících letech stagnoval a je patrné, že v okresech Plzeň-město a Hl. m. Praha docházelo k poklesu úhrnné plodnosti s předstihem oproti ostatním okresům. Zřetelný je také poznatek, že k opožděnému poklesu úhrnné plodnosti pod jednotlivé předem stanovené hranice úhrnné plodnosti dochází u okresů v oblasti Českomoravské vrchoviny a právě tyto okresy se v přijímání nových vzorců reprodukčního chování zpožďovaly. Z obr. 1d vidíme, že k opětovnému růstu úhrnné plodnosti nejrychleji docházelo zejména v okresech na severozápadě Česka.

Obr. 1a–d – Časový a prostorový průběh změn hodnot úhrnné plodnosti v okresech Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

2.2 Průměrný věk matek při narození prvního dítěte

Rapidní proměnu nezaznamenala jen samotná celková intenzita plodnosti, ale také její struktura. Jedním z mnoha ukazatelů popisujících proměnu charakteru plodnosti je i průměrný věk matek při narození prvního dítěte. V Česku od počátku 90. let, podobně jako ve

vyspělých západních zemích na přelomu 60. a 70. let, dochází k tzv. odkládání rození dětí do pozdějšího věku ženy a tím pádem po celé období plynule roste průměrný věk matek při narození prvního dítěte.

Hodnota na úrovni celého Česka se mezi roky 1991–2009 zvýšila z 22,4 roků na 27,4 roků, což činí nárůst o pět let. Když tento nárůst zrelativizujeme na celé osmnáctileté období, dostáváme průměrný meziroční nárůst o 0,28 roků. Avšak když si celé analyzované období rozdělíme na dvě části, období poklesu plodnosti a období nárůstu plodnosti, kdy hraničním rokem je rok 1999, tak během prvního období se průměrný věk při narození prvního dítěte za celé Česko zvýšil jen přibližně o 2 roky, zatímco ve druhém období se zvýšil o 3 roky. Příčinu můžeme vidět právě v odložených porodech, kdy se narození dítěte přesouvá do vyššího věku žen.

Tab. 4: Ukazatele variability průměrného věku matek při narození prvního dítěte mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	22,43	22,61	23,32	24,04	24,59	25,34	25,93	26,61	27,14	27,44
Minimum	21,30	21,22	21,84	22,46	23,15	23,91	24,54	24,85	25,77	25,41
Maximum	24,22	24,33	25,09	25,89	26,69	27,47	28,15	28,99	29,71	30,11
Rozpětí	2,93	3,11	3,25	3,43	3,54	3,57	3,61	4,14	3,95	4,70
Směrodatná odchylka	0,421	0,458	0,463	0,504	0,529	0,568	0,638	0,698	0,705	0,813
Variační koeficient	0,019	0,021	0,020	0,022	0,022	0,023	0,025	0,026	0,026	0,030

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Z tab. 4 je patrná rostoucí meziokresní variabilita. Příčinnou jsou rychle rostoucí maximální hodnoty, kdy v některých okresech tento ukazatel zaznamenal prudký růst, zatímco minimální hodnoty takový růst nezaznamenaly. Zajímavým faktem je, že minimální hodnota průměrného věku matky při narození prvního dítěte, která byla v roce 2009 zaznamenána v okrese Tachov, je jen o přibližně 1,2 roků vyšší než maximální hodnota v roce 1991 v okrese Hl. m. Praha. To znamená, že okres Tachov se hodnotou v roce 2009 dostal na úroveň Prahy v roce 1996 (viz také tab. 6). Tento fakt nám naznačuje poměrně velké meziokresní rozdíly ve vývoji časování narození prvního dítěte. Samotné rozpětí mezi zaznamenanými krajními hodnotami v roce 2009 činí 4,7 roků, zatímco v roce 1991 bylo toto rozpětí 2,9 roku a tento rozdíl je tedy příčinou zvyšující se meziokresní diference.

Tab. 5: Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní průměrného věku matek při narození prvního dítěte, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk
nejvyšší	Hl.m. Praha	24,22	Hl.m. Praha	25,09	Hl.m. Praha	26,69	Hl.m. Praha	28,62	Hl.m. Praha	30,11
	Brno-město	23,30	Brno-město	23,91	Brno-město	25,46	Praha-západ	27,99	Praha-západ	29,67
	Plzeň-město	22,72	Plzeň-město	23,43	Praha-západ	25,30	Brno-město	27,63	Praha-východ	29,30
	Ostrava	22,54	Zlín	23,31	Plzeň-město	24,95	Praha-východ	27,35	Brno-město	28,96
	Zlín	22,52	Vsetín	23,19	České Budějovice	24,75	Plzeň-město	27,31	Beroun	28,74
nejnižší	Chomutov	21,30	Sokolov	21,84	Sokolov	23,15	Most	24,51	Tachov	25,41
	Děčín	21,31	Plzeň-jih	21,97	Louny	23,20	Sokolov	24,72	Sokolov	25,97
	Louny	21,36	Chomutov	22,04	Most	23,28	Chomutov	24,72	Most	26,03
	Český Krumlov	21,39	Bruntál	22,06	Jeseník	23,40	Karviná	24,91	Karviná	26,12
	Česká Lípa	21,40	Louny	22,09	Bruntál	23,41	Louny	25,17	Jeseník	26,23

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Opět také pozorujeme odlišné demografické chování českých „městských“ okresů. Jsou jimi Hl. m. Praha, Plzeň-město a Brno-město, kde zejména v Hl. m. Praha byl již na počátku analyzovaného období průměrný věk o přibližně jeden rok vyšší než v pořadí druhém okrese Brno-město. Vysoké hodnoty ukazatele průměrného věku matek při narození prvního dítěte byly také zaznamenány u dalších českých okresů s populačně velkými městy. Jedná se např. o České Budějovice, Pradubice, Hradec Králové a Zlín.

Tab. 6: Rozložení okresů dle hodnot průměrného věku matek při narození prvního dítěte, vybrané roky

Průměrný věk matky při narození prvního dítěte	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
30,0–30,9										1
29,0–29,9								1	2	3
28,0–28,9							1	1	5	11
27,0–27,9						2	2	16	39	46
26,0–26,9					1	1	20	46	28	15
25,0–25,9			1	1	3	40	46	12	3	1
24,0–24,9	1	1	0	6	45	33	8	1		
23,0–23,9	1	1	11	57	28	1				
22,0–22,9	32	32	64	13						
21,0–21,9	43	43	1							

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Rostoucí meziokresní variabilitu lze také pozorovat z tab. 6, kde vidíme, že během analyzovaného období se početně vyrovnává zastoupení jednotlivých okresů v příslušných

intervalech hodnoty průměrného věku matky při narození prvního dítěte. To znamená, že se okresy nekumulují v jednom či dvou intervalech, ale že vývoj z pohledu tohoto ukazatele je v okresech Česka výrazně odlišný. Nebyl tedy zde ještě dokončen proces prostorové difuze, neboť zatím zde nedochází k opětovnému snižování meziokresní variability. Lze se tedy domnívat, že v okresech s nejnižšími hodnotami průměrného věku matky při narození prvního dítěte v roce 2009 bude docházet k dalšímu růstu hodnot tohoto ukazatele.

2.3 Podíl živě narozených dětí mimo manželství

Dalším ukazatelem poukazujícím na změny vzorců reprodukčního chování v Česku po roce 1989 a charakterizujícím druhý demografický přechod, je podíl živě narozených dětí mimo manželství. Přestože v průběhu 90. let docházelo k prudkému poklesu počtu každoročně živě narozených dětí, zvyšuje se podíl dětí, které se rodí nevdaným ženám. Hlavní příčinou, která stojí v pozadí tohoto zvyšujícího podílu je výrazný pokles úrovně sňatečnosti. Zatímco v roce 1991 bylo uzavřeno necelých 72 tisíc sňatků, tak v roce 2010 již jen přibližně 46,5 tisíc. Pokles sňatečnosti měl tedy na růstu mimomanželsky narozených dětí větší vliv, než samotný pokles úrovně úhrnné plodnosti.

Tab. 7: Ukazatele variability podílu živě narozených dětí mimo manželství mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	9,78	12,61	15,51	17,73	20,52	23,39	28,43	31,62	34,40	38,73
Minimum	3,70	4,24	5,56	5,76	8,22	10,37	14,86	18,23	22,20	26,14
Maximum	21,68	31,02	36,84	37,91	44,12	51,59	57,40	59,23	57,73	59,85
Rozpětí	17,99	26,79	31,28	32,14	35,90	41,22	42,54	41,00	35,53	33,71
Směrodatná odchylka	4,80	6,16	7,35	8,03	8,72	9,08	9,23	8,78	8,28	8,27
Variační koeficient	0,51	0,50	0,48	0,46	0,43	0,39	0,32	0,27	0,24	0,21

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Na úrovni celého Česka rostl podíl dětí narozených mimo manželství víceméně plynule. Mezi roky 1991–2009 se jedná o zvýšení podílu z 9,8 % na 38,7 %. Tento zmiňovaný nárůst však nebyl zaznamenán u všech okresů ve shodný časový okamžik. Z tab. 7 je patrné, že v průběhu 90. let byl ukazatel podílu dětí narozených mimo manželský svazek na úrovni celého Česka ovlivněn zejména okresy, které po celé toto období zaznamenávají maximální hodnoty. Jedná se o okresy ležící v podkrušnohorské oblasti na severozápadě Česka (viz také tab. 8). Z ukazatelů vývoje variability mezi okresy vyplývá, že v průběhu 90. let výrazně narostla hodnota rozpětí mezi dvěma krajními hodnotami. Maximální hodnota podílu dětí narozených

RELIK 2011; Praha, 5. a 6. 12. 2011

mimo manželství narostla mezi roky 1991–2001 o přibližně 23 procentních bodů, tak minimální jen o 7 procentních bodů.

Tab. 8: Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní podílu živě narozených dětí mimo manželství, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	%	okres	%	okres	%	okres	%	okres	%
nejvyšší	Cheb	21,68	Sokolov	36,84	Most	44,12	Most	57,35	Most	59,85
	Teplice	21,48	Chomutov	34,98	Sokolov	43,87	Sokolov	52,45	Sokolov	59,59
	Karlovy Vary	21,26	Most	33,97	Chomutov	39,82	Chomutov	52,15	Bruntál	58,86
	Sokolov	21,15	Karlovy Vary	29,85	Ústí nad Labem	38,14	Teplice	50,07	Děčín	55,83
	Chomutov	21,06	Cheb	29,62	Cheb	37,59	Bruntál	47,64	Cheb	55,71
nejnižší	Pelhřimov	3,70	Uherské Hradiště	5,56	Uherské Hradiště	8,22	Žďár nad Sázavc	15,19	Praha-východ	26,14
	Uherské Hradiště	4,01	Žďár nad Sázavc	5,97	Pelhřimov	9,73	Uherské Hradiště	16,55	Praha-západ	26,42
	Havlíčkův Brod	4,06	Blansko	5,98	Žďár nad Sázavc	9,97	Havlíčkův Brod	17,55	Uherské Hradiště	26,77
	Blansko	4,13	Třebíč	6,84	Zlín	10,08	Zlín	19,04	Brno-venkov	27,95
	Žďár nad Sázavc	4,14	Kutná Hora	7,28	Havlíčkův Brod	10,22	Pelhřimov	19,20	Zlín	28,76

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Tab. 9: Rozložení okresů dle hodnot podílu živě narozených dětí mimo manželství, vybrané roky

Podíl dětí narozených mimo manželství	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
55,0–59,9							1	1	1	6
50,0–54,9						1	1	2	4	7
45,0–49,9						1	5	8	7	4
40,0–44,9					2	4	5	3	7	15
35,0–39,9			2	4	5	5	3	7	12	23
30,0–34,9		1	1	6	6	6	9	16	27	16
25,0–29,9		6	7	4	6	8	20	29	13	6
20,0–24,9	7	3	6	8	8	14	24	8	6	
15,0–19,9	3	11	11	13	25	26	8	3		
10,0–14,9	15	16	30	32	23	12	1			
5,0–9,9	43	39	20	10	2					
0,0–4,9	9	1								

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

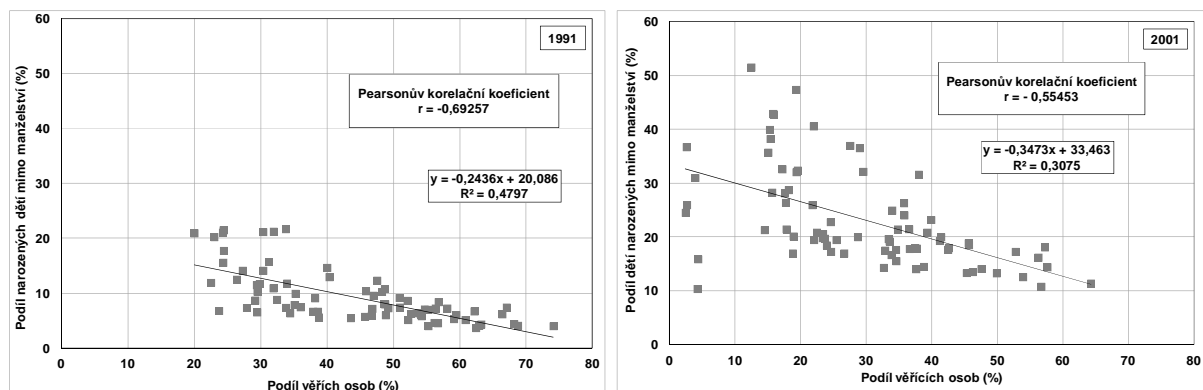
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Při pohledu na tab. 8 je patrná územní diferenciacie mezi severozápadní a jihovýchodní částí Česka (tzv. gradient severozápad vs. jihovýchod). Již v roce 1991 byl např. v okresech Cheb, Sokolov a Chomutov přesahoval podíl dětí narozených mimo manželství 20 %. Okresy ležící právě v podkrušnohorské oblasti mají dlouhodobé problémy jednak s vysokou mírou nezaměstnanosti, zároveň také problémy s romskou menšinou a také jsou to okresy, které nejvíce doplatili na transformaci ekonomiky v 90. letech (Hampl, 2005). Bartoňová (2001)

prisuzuje vysoký podíl dětí narozených mimo manželství jednak sociálnímu složení obyvatelstva, ale také vlivu přeshraniční „sexuální“ turistiky. Naopak historické a kulturní tradice včetně vyššího podílu obyvatel hlásících se k nějaké víře mohou stát za nižším podílem dětí narozených mimo manželství v okresech nacházejících se na Českomoravské vrchovině a dále na východ (viz obr. 2a–b), i když i zde dochází zejména v posledních letech ke zvyšujícímu se podílu dětí narozených mimo manželský svazek. Zejména tedy v roce 1991 lze poukázat na silnou závislost mezi podílem dětí narozených mimo manželství a podílem věřících osob.

Koncept druhého demografického přechodu obecně vysvětluje zvyšující se podíl dětí narozených mimo manželství jako změnu postojů a hodnot obyvatelstva, kdy zejména mladší generace vidí manželství jako „zastaralou“ instituci. Důsledkem je růst podílu dětí, které se rodí mimo manželský svazek. Situace v Česku je však mírně odlišná, neboť neznáme do jaké míry jsou hodnoty tohoto ukazatele ovlivněny vnějšími výchozími podmínkami. Nejen změna hodnotové orientace obyvatelstva, ale i sociální a ekonomické problémy mohou značně ovlivnit reprodukční chování. Nelze tedy říci, že v okresech ležících na severozápadě Česka dochází z pohledu ukazatele podílu dětí narozených mimo manželství k novému, inovačnímu reprodukčnímu chování.

Obr. 2a–b: Vztah mezi podílem živě narozených dětí mimo manželství a podílem věřících osob v okresech Česka, 1991, 2001

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, SLDB 1991 a 2001, výpočty autora

Závěr

Hlavním cílem předkládané práce bylo zjistit, zda lze během procesu přeměny vzorců reprodukčního chování pozorovat určité difúzní trendy. Z provedené analýzy je zřejmé, že se vydělují především „městské okresy“. Když se však zaměříme na geografickou difúzi, nelze tento trend ve výrazné míře pozorovat.

Jak podotýká Sobotka et. al. (2001, 2003), koncept druhého demografického přechodu poskytuje vhodný rámec pro pochopení změn nastalých v Česku po změně politického uspořádání. Bez znalostí souvislostí nelze, jen na základě celkové intenzity analyzovaných ukazatelů na úrovni celého Česka, jednoznačně potvrdit, zda i ve všech okresech lze hovořit o druhém demografickém přechodu.

Podobně jako bylo postihnuto prostorové šíření změn reprodukčního chování obyvatelstva v Česku během demografické revoluce, bylo snahou pozorovat tyto trendy i během přeměny reprodukce po roce 1989. Změna vzorců reprodukčního chování obyvatelstva proběhla po roce 1989 ve všech okresech Česka ve velmi krátkém čase. Proto právě nelze, i s ohledem na odlišný demografický vývoj podkrušnohoří, který zkresluje jednotlivé analýzy, a rychlost nastalých změn, spatřit výrazné difuzní trendy. Z jednotlivých analýz je však patrná územní diferenciací reprodukčního chování v jednotlivých okresech Česka. K postihnutí difuzních trendů by bylo vhodné, kdyby byla dostupná data za jednotlivé okresy Česka před rokem 1991. Stálou otázkou však zůstává do jaké míry je přeměna vzorců reprodukčního chování obyvatelstva v jednotlivých okresech zatížena transformací ekonomiky po roce 1989.

Seznam literatury

- BARTOŇOVÁ, D. 2001: Demografické chování populace České republiky v regionálním a evropském kontextu. In HAMPL, M. a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: DemoArt, 2001, s. 45–73. ISBN 80-902686-6-8.
- Český statistický úřad, 2007. *Demografická ročenka krajů 1991 až 2006*. Praha, 2007. Dostupný z WWW: < http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/publ/4034-07-1991_az_2006>.
- Český statistický úřad, 2007. *Demografická ročenka krajů 1991 až 2006*. Praha, 2007. Dostupný z WWW: < http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/publ/4027-07-1991_az_2006>.
- Český statistický úřad, 2010. *Demografická ročenka krajů 2000 až 2009*. Praha, 2010. Dostupný z WWW: < <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/publ/4027-10->>.
- Český statistický úřad, 2010. *Demografická ročenka okresů 2000 až 2009*. Praha, 2010. Dostupný z WWW: < <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/4034-10>>.
- Český statistický úřad. 2010. Pramenná díla ze SLDB 1991 a 2001. Český statistický úřad: Praha, 2010. Dostupný z WWW: < http://www.scitani.cz/slodb2011/redakce.nsf/i/historie_scitani>.

- FIALOVÁ, L.; KUČERA, M. 1996: *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1996. 99 s. ISBN 80-85950-07-3.
- GARDAVSKÝ, V.; HAMPL, M. 1982. *Základy teoretické geografie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1982, 85 s.
- HAMPL, M. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. DemoArt, Praha, 2005, 147 s.
- HAMPL, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. DemoArt, Praha, 1998, 110 s.
- HAMPL, M. 2010: *Regionální diferenciace společnosti: obecné typy vývojových procesů*. *Geografie*, 115, č. 1, s. 1–20. Dostupný také z WWW: <http://geography.cz/sbornik/wp-content/uploads/2010/04/g10-1-1hampl3.pdf>.
- RABUŠIC, L. 1996. *O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice*. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. 1996, roč. 38, č. 3, s. 173–180.
- RABUŠIC, L. 2001 *Kde ty všechny děti jsou? : Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. 266 s. ISBN 80-86429-01-6.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1996. *Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace*. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. Roč. 38, č. 2, str. 77-89.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2010a: *Pokles porodnosti – hlavní faktor demografické změny*. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 47–64. ISBN 978–80–7419–024–7.
- SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTORKOVÁ, V. 2001. *Second demographic transition in the Czech Republic: Stages, specific features and underlying factors*. Paper presented at the EURESCO Conference “The second demographic transition in Europe”, Bad Herrenalb, Germany, 23-28 June 2001 [online]. 2001, 21 s. [cit-2011-06-27]. Dostupný z WWW: http://www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/010623_paper19.pdf.
- SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTORKOVÁ, V. 2003. *Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A Second demographic transition view*. *European Journal of Population* [online]. 2003, Vol. 19, no. 3, s. 249-277 [cit-2011-05-11]. Dostupný z WWW: <http://www.springerlink.com/content/h13677376474q3n5/>.
- VAN de KAA, D. J. 2002. *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002, 34 s. Dostupný také z WWW: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.

RELIK 2011; Praha, 5. a 6. 12. 2011

VLČEK, J. 1979. *Difuse změn v reprodukci obyvatelstva českých zemí v období demografické revoluce*. Praha, 1979. 157 s., tab., příl. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie.

Kontakt

Mgr. Martin Novák

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,

Katedra demografie a geodemografie

Albertov 6, 128 43 Praha

martyn.novak@gmail.com